

բաղացի լինելը»։ Ուղղում էին հայերին դուրս քշել կայարանից, բայց աղերսանքով մնացին գիշերը և նրանց պահում էին հայ զինուորները։

Առաւօտը պատահեց մի բաղացի, եկաւ և Մեօրոք քահանան, որ եկւոր հայերին շայով տաքացնելուց յետոյ առաջնորդեցին դէպի Սօլօլակ՝ Ղորղանեանի տունը, ուր ճաշարանն էր և ուր արդէն կային զանազան վայրերից հաւաքուած փախստական հայեր աւելի քան 300 հոգի։

1906 թուի յունուարի 3-ին բացուեց երկաթուղին և յունուարի 15 այս բաղացիք ցրուեցին, ոմանք Հաւլաբար կըռզէնցոց մօտ, ոմանք Շամշագին և ոմանք Գանձակ և այս տեղերից կրկին Բաղա։

Կր Շաբուհակուի

Քաջբերունի

Կ Ա Ն Տ Ի Ի Մ Ա Յ Ա Բ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Այս երկու կարեոր կէտերում Կանտը ընդհանուր բան չունի նախ-Կանտեան փիլիսոփայութեան հետ։ Սակայն նախ-Կանտեան երկու փիլիսոփայական անտիթեզերի մէջ կան ճշմարիտ սկզբունքներ, հարկաւոր էր նրանց համագրել մի նոր սիստեմ կառուցանելու համար։ Եթէ խորը քննենք, կը տեսնենք, որ ողորդական ճիշտ է, երբ նա պնդում է, թէ հանրապարտադիր օրգան բանականութիւնն է անհրաժեշտ իմացութեան աղբիւրը և որ նա իբրեւ այդպիսին չի կարող հատ հատ ըմբռնութիւններից արտածուել։ Էմպիրիզմը ճիշտ է, երբ պնդում է, թէ ճանաչելին պիտի տրուի միայն զգայութեամբ, որը իրականութեան միակ հաղորդիչ օրգանն է (բայց ոչ ինքնին իրականութիւն)։ Ռացիօնալիզմը ճիշտ է դատում իմացութեան կարեւոր մասի աղբիւրի մասին, էմպիրիզմը՝ նրանց գործադրութեան մթնոլորտի մասին (Ֆալկենբերգ)։ Այս կէտերում նրանք իրար ոչ թէ հակասում, այլ լրացնում են։

Ռացիօնալիզմը միշտ պնդում է գիտութեան անհրաժեշտութեան հանրարժէքութեան վրայ, ուստի առաջարկում է դեդուկցիան։ Էմպիրիզմն ամենից առաջ հոգ է

տանում լայնացման և ճոխացման մասին, ուստի առաջարկում է ինդուկցիան։ Այդ երկու պահանջներին էլ բաւարարութիւն են տալիս *a priori* սինթետիկ դատողութիւնները, էմպիրիզմը մասնանշում է մի իմացութեան միմիայն պասսիւ կողմի վրայ, ռացիօնալիզմը միմիայն ակտիւ, մենք թէ պասսիւ ենք, թէ ակտիւ, երկուսն էլ ճիշտ են, բայց միակողմանի (Ֆալկենբերգ)։

Ռացիօնալիզմի և էմպիրիզմի այս հակադրութեան հաշտեցումով ինքն ըստ ինքեան լուծւում է նաև օբեկտիւիզմի և սուբեկտիւիզմի, նոմինալիզմի և ռենիվերսալիզմի, դոգմատիզմի և սկեպտիցիզմի հակադրութիւնները։ Առաջին երկուսի հակադրութիւնը վերացւում է նրանով, որ նախ բացարձակ օբեկտիւութիւն (ռէալիզմ) չկայ։ Նախկին օբեկտիւիզմի հասկացողութիւնը իր ամբողջ նկարագրով փոխւում է սուբեկտիւ օբեկտիւութեան. — անհրաժեշտութիւնն ու հանրապարտադրութիւնը, որ նախկին օբեկտիւիզմի բնորոշ յատկանիշն էր համարւում, աւելի հիմնաւորուած և հասկանալի կը լինի սուբեկտիւ հոգի վրայ։ Նոմինալիզմի և ռենիվերսալիզմի հարցը լուծւում է նրանով, որ իրականութեան բովանդակութիւնը բազմազան է և մասնակի, իսկ ձեւը ընդհանուր, բովանդակութիւնն ստացւում է զգայութեամբ, ձեւը տրւում է բանականութեամբ։ Ինչ չափով, որ մասնակին ու ընդհանուրը, ձևն ու բովանդակութիւնը և դրանց օրգաններ՝ զգայութիւնն ու բանականութիւնը իրար ոչ թէ հակասում, այլ լրացնում են, նոյն չափով էլ նոմինալիզմն ու ռենիվերսալիզմն են իրար լրացնում։ Ինչ վերաբերում է դոգմատիզմին և սկեպտիցիզմին, դրանք երկուսն էլ վերանում են, երբ հարցը դրւում է քննադատական հոգի վրայ, կրիտիցիզմը փոխարինում է դրանց։

Իսկ սպիրիտուալիզմի և մատերիալիզմի հակադրութիւնը շուտ է տրւում ֆենօմենալիստական դուալիզմի, ներքին զգայութեան (հոգեկան երևոյթների) և արտաքին զգայութեան (նիւթական աշխարհ) աշխարհների հակադրութեան։

Այսպիսով Կանտը ամբողջ փիլիսոփայական միտքը յեղաշրջում է և մի մարդկային մտքի բոլոր մանր ու խոշոր փեռեկտումներին վերջ է տալիս, կանգնելով բոլորից բարձր մի գերագոյն տեսակէտի վրայ, որ ինքը նոր էր կռել, այն էլ այնպիսի վիթխարի վարպետութեամբ, որ իրաւամբ կարելի է նորան նոր դարու ամենամեծ փիլիսոփան համարել, իսկ նրա յեղաշրջումը ամենամեծ յեղափոխութիւնն ու դարագլուխը մտքի պատմութեան մէջ:

Գլուխ III. հարցադրութիւն եւ մեթոդ.

1. Իմացաբանութեան կապը փիլիսոփայութեան միւս օրջաններին (էսիկա, էստէսիկա)

Երեք հիմնական հոգեկան կարողութիւն կայ ըստ Կանտի,—այդ կլասիֆիկացիան նա վերցրել է իւր ժամանակի հոգեբանութիւնից,— իմացական, կամական և զգացական: Դրանց բոլորին էլ յատուկ են սինտետիկ *apriori* սկզբունքներ, որոնք մեր գիտական, բարոյական և էստետիքական աշխարհայեացքի հիմքն են կազմում: Այդ *apriori* սինտետիկ դատողութիւնները իմացութեան մէջ հանդէս են գալիս իբրեւ անհրաժեշտ և հանրանշանակ կապակցող և համագործ սկզբունքներ, որոնց կապակցութիւնը սակայն հիմնուած չէ կապակցելիք գաղափարների ֆորմալ տրամաբանական առնչութեան վրայ: Կամեցողութեան շրջանում *apriori* սինթեզն այն է, որ մի կողմից կամքին վերագրում են անհրաժեշտ և ընդհանուր յարաբերութիւն գէպի որոշ իրեր, միւս կողմից կամային գործողութեանց վերաբերեալ գործադրում ենք «բարի» և «չար» պրեգիկատները, որոնք ծանրարժէք և անհրաժեշտ բնոյթ ունին և գնահատում են գործնական քայլերը: Զգայութեանը յատուկ *apriori* սինթեզն այն է, որ նա «գեղեցիկ» և «աղեղ», «նպատակայարմար» և «աննպատակայարմար» պրեգիկատներով որակում է որոշ իրերի հաճելի և տհաճ տպաւորութեան հանրարժէք և ընդհանուր բնոյթը, նոքա էստետիկական անհրաժեշտ դատողութիւններ են: Ըստ այսմ էլ քննադատական փիլիսոփայութիւնը

փայութիւնը բաժանուում է երեք մասի. — տեսական, գործնական և էստետիկական սինտետիկ *a priori* դատողութիւնների քննադատութեանց. իսկ Կանտի ամբողջ սինտետը բաժանուում է տեսական (իմացաբանութիւն), գործնական (բարոյագիտութիւն) և էստետիկական ուսմունքների: Առաջինը շարադրուած է «Զուտ բանականութեան քննադատութեան», երկրորդը «Գործնական բանականութեան քննադատութեան» իսկ երրորդը «Դատողութեան կարողութեան քննադատութեան» մէջ. այդ երեք քննադատութիւնները հիմնական դրքերն են, որոնց շուրջն այնուհետև խմբուում են միւսները, մօտ կամ հեռու կապ ունենալով դրանց հետ: (Վիլհելմսը):

Արդ՝ ինչ է կեդրոնը փիլիսոփայական այդ երեք շրջանների. կոյ արդեօք մի կէտ, որից բղխէին այդ երեքն էլ: Այդպիսի հարց դնել Նախ—Կանտեան փիլիսոփայութեան համար խիստ հասկանալի էր, որովհետև նա ունէր մի սկզբունք,— լինի այն մետաֆիզիքական կամ էմպերիկ հոգեբանական, այդ միևնոյն է, որից այնուհետև իբրև մի նիւթից արտածում էր և՛ գոյաբանութիւնը, և՛ իմացաբանութիւնը, և՛ բարոյագիտութիւնը և ընդհանրապէս ամբողջ երևոյթները: Սակայն այդ երջանիկ և հեշտ միջոցը չի կարող բաւարարութիւն տալ քննադատական մտքին: Վերոգրեալ հարցը նոյն իմաստը չունի Կանտի վերաբերմամբ, որ վաղուց էր ազատուել մատերիալ մօնիզմից, ինչ որ կարող էր ունենալ Նախ—Կանտեան դոգմատիզմի համար. հարցը չպիտի հասկանալ այս կերպ, թէ կայ մի մատերիալ սկզբունք, որից նիւթապէս բղխէին բարին, ճշմարիտն ու գեղեցիկը. այլ այս կերպ,— որն է այն ֆորմալ համայնապարփակ սկզբունքը, որ կապակցում է փիլիսոփայական այդ երեք շրջանները և մի ընդհանուր սինտետ դարձնում, որոնց մի մարդ կարող է դաւանել: Հարց դնել, թէ ո՞րն է Կանտի փիլիսոփայութեան կեդրոնը, նշանակում է հարց դնել, թէ ո՞րն է այն ֆորմալ սկզբունքը, որից, որպէս ֆոկլուսից ճառագայթէին բարին, գեղեցիկը և ճշմարիտը: Այդ ֆոկլուսը

չի կարող կանտի ինդիվիդուալ անձնաւորութիւնը լինել, ինչպէս կարծում է Վինդելբանդը, մի քայլ մօտենալով ճշմարտութեանը: Կանտի անձնաւորութիւնը իբրեւ անցող և մատերիալ մի սկզբունք չի կարող համարուել կեդրոնական սկզբունք կրիտիզմի, այդ կետրոնական ֆոկուսը կարող է լինել միայն «Ես»ը ընդհանրապէս, «Ես»ը որպէս օբեկտիւ և ֆորմալ սկզբունք: Այդ «Ես»ը կանտը տրամադիր է համարել մարդկային սեռային «Ես»ն ընդհանրապէս^{*)}: Բարու, ճշմարտի և գեղեցկի աշխարհներ այդ «Ես»ի գործունէութեան տարբեր շրջաններն են, նրա եռաճիւղ գոյութեան արտայայտութիւնները: Հնարաւոր չեն նիւթական անցումներ անել դրանց մէջ և հարկաւոր էլ չէ, ինչպէս հարկաւոր չէ ձայնի և գոյնի մէջ անցումներ անել և մէկը միւսից արտածել, բաւական է ցոյց տրուի, որ դրանք միևնոյն մակարդակի վրայ գտնուող համասեռ բաներ չեն, որ իրար հակասեն: Այստեղ օգնութեան է հասնում ֆորմալ մօնիզմը, որով վերացւում է հակասութիւնը դրանց միջև: Ըստ իմացութեան չի կարելի պնդել (ինչպէս և չի կարելի բացասել) կամքի ազատութիւնը, հոգու անմահութիւնը, Աստուծոյ գոյութիւնը, որովհետեւ երևոյթների աշխարհում, ուր նա է իշխում, չկան դրանք, իսկ թէ բացի երևոյթների աշխարհից, կայ ինքնին իրերի աշխարհ, ուր դրանք իրողութիւններ են, կմնայ իմացութեան համար միշտ պրոբլեմատիկ: Կամքը կարող է ասել իմացութեանը.— քո ստեղծած աշխարհում օրէնսդիրը դու ես, քեզ համար իրական է միմիայն ընական պատճառականութիւնը և ոչ թէ պատճառականութիւն ազատութեան միջոցով, ինքնին իրականութիւնը, ուր գոյութիւն ունի հոգու անմահութիւն, բարոյական աշխարհակարգ, որի գլուխն է Աստուած, քեզ համար մատչելի չէ, բայց բարու աշխարհում, որ միմիայն ինձ է մատչելի, այդ բոլորը իրա-

^{*)} Այս «Ես»ի հասկացողութիւնը չափտի շփոթել տրանսցենդենտալ ինքնազիտակցութեան Ես-ի հետ, որը զուտ տրամաբանական իմացական սկզբունք է, իսկ այս «Ես»ը ե՛ւ իմացական, ե՛ւ բարոյական, ե՛ւ զեղազիտական:

կան են. մեր աշխարհները տարբեր են, ուստի մենք կռուելու և հակասելու ոչինչ չունինք:

Իսկ զգացմունքն էլ իւր *apriori* սինտետիկ օրէնքներով նկարակերտում է իւր աշխարհը, որ մատչելի չէ միւսներին: Այլ բան են ճիշտն ու սխալը, այլ՝ չարն ու բարին և այլ՝ գեղեցիկն ու տգեղը. բայց մէկի գոյութիւնը միւսին չի ժխտում, ինչպէս չի ժխտում կապոյտը կարմրին, ձայնը գոյնին և լին: Այն ճանապարհով, որով ընթանում էր Նախ-Կանտեան մատերիալ-մոնիստական ուղիղը, երբէք չէր կարելի վերացնել դարաւոր անտագոնիզմը կրօնի և գիտութեան, հաւատի և իմացութեան միջից: Կանտը իմացութիւնը սահմանափակեց երեւոյթներով, որպէս զի լայն բացուին հաւատի դռները, նրանց մատնանիչելով իրենց տարբեր ասպարէզները, և նրանց սահմանափակելով վերջնականօրէն զատելով՝ վերջ տուաւ նրանց գիտութեանը: Ընդունելով բարու, ճշմարտի և գեղեցկի մարդկային կամեցող, իմացող և զգացող «եւ»ը, այլ և այն, որ չի կարելի կամքն ստորագասել և արտածել պատկերացումների աշխարհից, ոչ էլ զգացմունքը կամքից, Կանտը բարձրանում է վերջնատարիստական և ինտելեկտուալիստական նիւթական մոնիստական միակողմանի ուղղութիւններից դէպի այսպէս կոչուած ֆորմալ «սինտետիկ մոնիզմը» որը հոգեբանական ուղղութիւններից ներկայումս ամենագիտականն է և ամենաճշմարիտը:

2. Հարցադրութիւն.

Մենք համառօտակի պիտի տանք այստեղ Կանտի տեսական փիլիսոփայութիւնը, կամ, որ Կանտի մօտ նոյնանում են, իմացաբանութիւնը, որը Կանտը շարադրել «Ձուտ բանականութեան քննութեան» մէջ:

Մենք տեսանք ներածութեան մէջ, որ հարցը չպիտի դնել այսպէս. — Հնարաւոր է իմացութիւնը, կամ այլապէս, որոնք են իմացութեան անհրաժեշտ հիմունքները, որոնք հնարաւոր են դարձնում իմացութիւնը:

Ըստ Կանտի մեր ամբողջ իմացութիւնը արտայայտ-

ւում՝ է դատողութիւններով, դատողութիւնների մի սիս-
տեմով: Դատողութիւնը ըստ Կանտի է երկու պատկե-
րացումների կապակցութիւնը գիտակցութեան մէջ: Այդ
կապակցութիւնը երկու կերպ կարող է լինել՝ անալիտիկ
և սինտետիկ: Անալիտիկ կը լինի մի դատողութիւն, երբ
նրա պրեդիկատը սուբեկտի մէջ արդէն կանխաւ պարու-
նակւում է, թէկուզ ոչ այնքան պարզ գիտակցուած: Պրե-
դիկատը մի նոր հանգամանք չի աւելացնում՝ սուբեկտին,
այլ նրա գաղափարի պարունակի մէջ արդէն մտածուող
միտքն է պարզում՝ և յատկապէս մատնանշում, անալի-
տիկ դատողութիւնն այդ պատճառով անկարող է գաղա-
փարների տակաւ պարունակից դուրս գալ և ճոխացնել,
ընդարձակել մեր իմացութիւնը, գաղափարների նեղ պա-
րունակից նոր շրջաններ թեւակոխելով: Այդպիսի մի դա-
տողութիւնն է օրկ. — «մարմինները տարածական են», որով-
հետեւ տարածականութիւնը հախօրօք արդէն մարմնի դա-
ղափարի մէջ մտածւում է: Բոլոր անալիտիկ դատողու-
թիւնների հիմնական սկզբունքը հակասութեան օրէնքն է. —
(անտարած մարմին, ըստ Կանտի հակասական դատողու-
թիւնն է,) որովհետեւ ընդհանուր դրական անալիտիկ դա-
տողութեան պրեդիկատը արդէն մտածւում է սուբեկտիւ
օրինակի մէջ, ուստի չի կարող պրեդիկատը սուբեկտիւ
վերաբերմամբ ժխտել առանց հակասութեան: Բոլոր անա-
լիտիկ դատողութիւններն ապրիորի են, որովհետեւ նոցա
ապացուցանելու համար կարիք չկայ փորձի դիմելու, քանի
որ պատրաստի գաղափարն ինքը, թէկուզ նա փորձից
ծագած և փորձի շնորհիւ կազմուած լինի, բաւական է
ապացուցանելու դատողութեան անհրաժեշտ ճշմարտու-
թիւնը:

Մենք ունենք նաեւ դատողութիւններ, որոնք մեր
իմացութեան ամենարժէքաւոր մասն են, և հիմնուած չեն
հակասութեան օրէնքի վրայ, որոնք ճոխացնում և լայ-
նացնում են մեր իմացութեան հորիզոնը և անհունօրէն
ընդունակ են զարգանալու, և ոչ թէ անալիտիկ դատող-
ութիւնների նման պոտյոտ գալու գաղափարների պարու-

նակները պարզելու նեղ շրջանում. դրանք օրնտեստիկ դատողութիւններն են: Սինտեստիկ կոչումն են այն դատողութիւնները, որոնց պրեդիկատը կցում ենք սուբեկտին իբրեւ մի նոր բան, որ սուբեկտի պարունակի մէջ չկայ: Այդպէս դատողութիւն է օրինակ՝ «Մարմինները ծանր են», մարմնի գաղափարի մէջ չկայ ծանրութիւն, դա մի բոլորովին նոր հանգամանք է, որ մենք կցորդում ենք մարմնին, որի մէջ մենք կանխաւ չենք մտածում ծանրութիւնը *):

Սինտեստիկ դատողութիւնները երկու կարգի են բաժանւում. — անհրաժեշտ և հանրարժէք և փորձնական

*) Սինտեստիկ ապրիորի դատողութեանց խնդիրը խիստ կարեւոր է. որովհետեւ կրիտիկայի խնդիրն էլ հենց այն է. թէ հնարաւոր են օրնտեստիկ դատողութիւններ եւ ի՞նչպէս, ուստի աշխատենք մի քիչ մօտիկից դիտել եւ զգալ նրանց եւ անալիտիկ դատողութեանց տարբերութիւնը: Ոմանց կարծիքով միեւնոյն դատողութիւնը կարող է անալիտիկ լինել մի մարդու համար, սինտեստիկ՝ մի ուրիշի համար. կամ միեւնոյն մարդու համար, միայն թէ զանազան ժամանակներում: Այս փաստը չի խախտում եւ նսեմացնում անալիտիկ եւ սինտեստիկ դատողութեանց տարբերութիւնը: Բայց եթէ ունենաւ այդպէս են կարծում, նրանց չի կարելի գոհացնել, պատասխանելով. թէ այն բոլորին, երբ կանխաւ մտածում ես պրեդիկատը սուբեկտի մէջ. դատողութիւնը կը դառնար անալիտիկ. իսկ եթէ ո՞չ, սինտեստիկ. եթէ «կանխաւ» ի խնդիր է դրում, պէտք է ասել, որ նախքան արտայայտելը «ձուն կլոր է» դատողութիւնը, ես արդէն պէտք է իմանամ այդ առիթով «ձուն կլոր է»՝ ես վերլուծում եմ արդէն ունեցած պատրաստի ձուի գաղափարը եւ դատողութիւն կազմում, ուրեմն, կարելի է ասել, որ ժամանակապէս գաղափարը կանխում է դատողութեանը: Ամէն դէպքում, երբ մի բան ենք վերադրում միւսին, կամ բացասում միւսի վերաբերմամբ, պէտք է նախքան դատողութեան մէջ այն մարմնացնելը՝ կանխաւ գաղափարի մէջ պատրաստի ունենանք. դատողութիւնը յետագայ ակտ է, որ արդէն կուտակուած գաղափարների պաշարը մշակում, վերլուծում պարզում է. եթէ «կանխաւ» ժամանակական խնդիր դրուի, այդ դէպքում կամ բոլոր դատողութիւնները պիտի անալիտիկ լինէին եւ կամ, եթէ գաղափարների եւ դատողութեանց իրար կանխելու խնդիրը իրաւամբ նկատուի որպէս նման այն խնդրին, թէ արդեօք ձուն է առաջ եղել, թէ հաւը. (քանի որ նոյն ինքը գաղափարը կազմելու համար հարկաւոր են դատողական ապերաջիաներ, ինչպէս եւ այդ դատողական ապերաջիաները կարծես

պրեզումպտիւ, apriori և aposteriori: Փորձնական բոլոր դատողութիւնները սինտետիկ են, և որովհետեւ նրանց ապացուցանելու համար պիտի դիմենք փորձին, ուստի նրանք aposteriori են:

գործ պէտք է ունենան որոշ պատրաստի պաշարի հետ, երկուսն էլ «աւասարապէս կարելի է եւ պնդել եւ ժխտել», դժուար եւ անմիտ աշխատանք կլինի վճռել՝ արդեօք տուեալ դատողութիւնը թերեւս իմ մէջ, սինտետիկ է թէ անալիտիկ. մանաւանդ որ կարելի է խիստ վիճելի համարել, թէ արդեօք զազափարն այգալիսի արմատական տարբերութիւն ո՞ւնի դատողութիւնից. երբ ես մտածում եմ թղթի մասին, չեմ գիտակցում նաեւ սպիտակութիւնը, այլ եւ, որ կարեւորն է, «է՛ն», թէկուզ խիստ անուշադիր եւ խաւար ձեւով, իսկ դատողութիւնն արդեօք այլ բան աւելացնո՞ւմ է. բան այն, որ մենք մեր ուշքը սեւեռում ենք պարզ չգիտակցուած «է՛»ի վրայ եւ նրան գիտակցութեան շեմից բարձրացնում ենք. . . Մինչեւ անգամ կարելի է ասել, որ զազափարը կազմելու պրոցէսը սինտետիկ է, իսկ դատողութիւնը, որ սոսկ յայտարար է կազմուած պատրաստի պրոգնոզի, անալիտիկ է, բայց այն այս դէպքում հիմք չկայ անջատելու եւ տարբերութիւն դնելու զազափարի կազմաւորման պրոցէսի եւ դատողութեան մէջ...

Այսպիսով երբ «կանխաւ»ի եւ «ուշի» խնդիրն է մէջ բերում հարցը աներեւակայելի չափով իմնուում, քարդանում եւ անլուծելի է դառնում: Ժամանակի խնդիրը ոչ—տրամաբանական՝ մի ու է ալ հանգամանք է եւ իրրեւ այգալիսին հոգեբանական խնդիր է եւ զուրկ է իմացաբանական արժէքից: Պէտք է տարբերութեան այլ կրիտերիում գտնել, այդ կրիտերիումն այն է, որ անալիտիկ դատողութիւնները հիմնուում են հակասութեան օրէնքի վրայ, սինտետիկները՝ ոչ: Ինքնատէնչացումն է անալիտիկ դատողութեանց չափը. երբ ասեմ $A=A$ դա կը լինի անալիտիկ դատողութիւն, որովհետեւ, եթէ ասեմ $A=ոչ-A$ մի եւ նոյն դատողութեան մէջ ինձ հակասած կլինիմ: Անալիտիզմն այսպիսով դառնում է սոսկ տաւտոլոգիա: Մինչդեռ սինտետիկ դատողութիւնները հակասութեան օրէնքի վրայ չեն հիմնուած: Օր. «երբ ես ասում եմ» մարմինները տարածական են, սա իսկապէս սինտետիկ դատողութիւն է եւ ոչ թէ անալիտիկ. ինչպէս մտածում է Կանտը, որովհետեւ նախ՝ այլ բան է մարմին. այլ՝ տարածականութիւն, դրանք իրար չեն ծածկում, հաւասար չեն. իսկ եթէ մենք չենք կարող ընդունել անտարած մարմնի գոյութիւնը, այդ նրանից է, որ մենք անկարող ենք պատկերացնել (եւ ոչ՝ մտածել) անտարած իր. դա պատկերացման՝ ուրեմն եւ սինտետիկ անհրաժեշտութիւն է եւ ոչ թէ տրամաբանական անհրաժեշտութիւն. երկրորդ մտածելի են անտարած իրեր (թէեւ ոչ

Սինտետիկ բայց միևնոյն ժամանակ ապրիորի դատողութիւններ են (որովհետեւ նրանց ապացոյցը չի հիմնուում մասնակի փորձի վրայ) մատեմատիկական դատողութիւնները: $5+2=7$ դատողութիւնը հիմնուած չէ տրամաբանական հակասութեան օրէնքի վրայ. 5-ի և 7-ի գումարի գաղափարի մէջ 12-ը չի պարունակուում իբրեւ պրեդիկատ:

Այդ գումարի գաղափարն ինչքան վերլուծենք, չենք գտնի նրա մէջ 12: Այդ դատողութիւնը կազմելու համար պիտի պատկերացնել նախ 7 միութիւն (7 իր, կէտ) և այդ 7 միութիւնը յաջորդաբար կցել մի այլ միութիւն ևս՝ 5, և սահելով ամփոփել այն՝ գիտակցութեան և ստանալ մի այլ նոր միութիւն՝ 12. իսկ այդ ամբողջ պրօցէսը սինտետիկ է:

Նոյնպիսի ապրիորի սինտետիկ դատողութիւններ են նաև երկրաչափական դատողութիւնները: Որ ուղիղ գիծը երկու կէտի միջի ամենակարճ ճանապարհն է, այդ սինտետիկ դատողութիւն է, որովհետեւ գծի ուղիղ լինելու գաղափարի մէջ չի պարունակուում կարճ, այլ բան է կարճութիւն, այլ՝ ուղղութիւն,—մէկը գծի մեծութեանն է վերաբերում, միւսը սրակին, մենք այդ երկու հանգամանքները կցելիս՝ բարձրանում ենք գաղափարների պարունակներին:

պատկերացնելի)՝ ինքնին իրերը անտարած չեն կարող լինել, Մարմնի գաղափարը մի համադրութիւն է զանգուածութեան, տարածականութեան, քաշի եււն- այդ տարրերը սինտետիկ կերպով միացած են իրար հետ գաղափար կազմելու համար, եւ երբ ես ասում եմ՝ մարմինները տարածական են, դրանով ուզում եմ ասել, որ մարմնի միւս տարրերին կցում եմ նաեւ տարածականութիւնը եւ յատուկ գիտակցում եմ այդ կցումը. այսինքն այլապէս սինթէզ կատարում:

Կանտի այն բնորոշումը, թէ անալիտիկ դատողութիւնները նոյնաբանութիւն (տաւտօլոգիա) են եւ հիմնուած են միմիայն հակասութեան օրէնքի վրայ, մնում է որպէս ճիշտ ձեւաբանութիւն, բայց նրա բերած օրինակները ցոյց են տալիս, որ նա տրամադրուած է «Կանխաւ» ժամանակական խնդիրը մէջ բերել, մինչդեռ զուտ տրամաբանօրէն պիտի բնորոշել:

Այդ դատողութիւնը կազմելիս մենք գիմում ենք անմիջական պատկերացողութեանը. — նախ պատկերացնում ենք երկու կէտ, ապա մի ուղիղ գիծ դրանց միջև և տեսնում, որ դա միաժամանակ և ամենակարճն է, և հնարաւոր էլ չէ այլ կարճ գիծ դրանց միջև, որովհետև նոքա կը ձուլուէին ի մի գիծ:

Սակայն անալիտիզմը բոլորովին չի վտարւում մտածատիրկայից, ինչպէս և առհասարակ բոլոր սինտետիկ գիտութիւններից. ինքն իրեն չը հակասելը ընդհանուր օրէնք է ամէն իմացութեան: Մտածատիրկայի բուն հիմքերը և կառուցումները սինտետիկ են. սակայն որ և է սինտետիկ թէզիս, կարելի է հասկանալ նաև հակասութեան օրէնքի համաձայն, բայց ոչ թէ ինքն ըստինքեան, այլ միայն այն դէպքում, երբ նախադրում է մի ուրիշ սինտետիկ դատողութիւն, որից նա բղխում է իբրև հետևանք:

Սինտետիկ *apriori* են նաև զուտ բնագիտական դատողութիւնները: Դեռ Դաւիդ Հիւմը պատճառականութեան գաղափարը վերլուծելով դտաւ, որ A-ի պարունակի (պատճառ) վերլուծութիւնը թոյլ չի տալիս, որ մի B (հետևանք) նրանից բղխի: Սրանից Հիւմը եզրակացնում էր, թէ անօրինական է պատճառականութեան օրելտիւ (հանրարժէք) նշանակութիւն վերագրել, Կանտը սակայն կանգ չառաւ այդ կէտի վրայ, նա գտնելով, որ անհրաժեշտութիւնը երբէք կախուած չէ դատողութեան անալիտիկ լինելուց, թէ կան սինտետիկ, բայց միևնոյն ժամանակ և անհրաժեշտ և հանրանշանակ դատողութիւններ, ուստի նա չմերժեց, այլ հաստատեց պատճառականութեան և ընդհանրապէս բնագիտութեան հիմնական սկզբունքների ապրիորութիւնը: Որ սուբստանցիայի քանակը բնութեան մէջ ոչ աւելանում, ոչ պակասում է, այդ չի բղխում սուբստանցիայի գաղափարից: Բնագիտական այդ հիմնական դատողութիւնն ևս սինտետիկ միաժամանակ և *apriori* է:

Սինտետիկ են բոլոր մետաֆիզիքական դատողութիւն-

ները, որովհետեւ նրանք պնդում են իրերի գոյութիւնը: Իսկ էկստրատենցալ դատողութիւնները միշտ սինտետիկ են, որովհետեւ մի բան իբրեւ գաղափար լոկ մի միտք է իմ մէջ, իսկ իբրեւ գոյութիւն ունեցող իրականութիւն նա աւելի է քան մի սոսկ միտք, այդ աւելին հենց գոյութիւն ունենալն է: Երբ մենք պնդում ենք մի գաղափարի գոյութիւն ունենալու վրայ, դրանով գաղափարին կցում ենք մի նոր հանգամանք (իրականութիւն), որը գաղափարի, իբրեւ այդպիսու, մէջ չկար: Գոյութիւն ունենալն այսպիսով գաղափարի որոշիչը չէ: Այսպիսով մետաֆիզիքական դատողութիւնները (էքստրատենցիալ) սինտետիկ են: Նրանք փորձի վրայ չեն հիմնուած և փորձից չեն բղխում, այս չափով նրանք ապրիորի են, բայց ապրիորութեան միւս յատկանիշները՝ անհրաժեշտութիւն և հանրապարտադրութիւն չունին:

Ուրեմն այն հարցը, թէ ինչպէս է հնարաւոր իմացութիւնը, հաւասար է՝ ինչպէս են հնարաւոր սինտետիկ և անալիտիկ դատողութիւնները: Անալիտիկ դատողութեանց հնարաւորութիւնը կանտն ընդունում է սկզբից և եթ. նրանք կասկածից դուրս են և արգէն հիմնուած են Նախ-կանտեան փիլիսոփայութեան միջոցով, կրիտիցիզմն այդ ընդունում է իբրեւ նախադրեալ: Մնում է հարցնել՝ ինչպէս են հնարաւոր սինտետիկ դատողութիւնները *aposteriori* սինտետիկ դատողութիւնը մասնակի գիտութիւնների գործն է և կազմում են էմպիրիկ բովանդակութիւնը մեր իմացութեան հիմքը կազմող ապրիորի սկզբունքները, կրիտիցիզմը դրանցով էլ չի զբաղւում, յանձնարարելով նոցա մասնակի գիտութիւններին: Բուն հարցը մնում է ուրեմն՝ ինչպէս են հնարաւոր սինտետիկ ապրիորի իմացութիւնները: Իսկ որովհետեւ երեք այդպիսի գիտութիւն կայ.— Զուտ մատեմատիկա, զուտ բնագիտութիւն և բնազանցագիտութիւն, ուստի գլխաւոր հարցը բաժանւում է երեքի.— 1. ինչպէս են հնարաւոր 1 զուտ մատեմատիկան, 2 զուտ բնագիտութիւնը և 3 մետաֆի-

գիկան. 1-ը հայեցողական գիտութիւն է. վերջին երկուսը մտածողական, եթէ նայելու լինենք իմացական երկու հիմնական կարողութիւնների տեսակէտից, ուստի առաջի հարցը քննուում է տրանսցենտենտալ էստէտիկայում (ուսմունք զգայական հայեցողութեան մասին) վերջին երկուսը-տրանսցենտենտալ տրամաբանութեան մէջ.

(շարունակելի)

Ե. Ե.

III.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԹՈՒՐԲ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Անդրկովկասում երբորդ տեղը բռնում են թուրք-թաթարական ժողովուրդները: Թէև որանք թուական առաւելութեամբ գերազանցում են միւս ժողովուրդներին, քայք կուլտուրայէս շատ յետամնաց են: Թուրք-թաթարները ընկնեն չեն, այլ գաղթել են Ասիայի խորքերից. սրանք սելջուկներին, թաթարներին, թէմուրլէնկին, հորդաներին մնացորդներից են: Բոլոր այս ժողովուրդները դաւանում են իսլամական կրօնը և դրա համաձայն էլ կարգաւորել են իրենց հասարակական-քաղաքական և մասնաւոր կեանքը: Եւ նրանց կեանքն ներկայ պայմանները համարեա թէ նոյն են, ինչ որ դարեր առաջ էին: Քանի որ այս ժողովուրդները իրենց թէ հասարակական և թէ մասնաւոր կեանքում առաջնորդւում են Ղորանի և շարիաթի սկզբունքներով, որանց մասին կարելի է նոյնն ասել, ինչ որ ընդհանուր է Իսլամը դաւանող բոլոր ժողովուրդներին:

«Այն կրօնը, որին մենք Իսլամ անունն ենք տալիս, շատ խոր ազդեցութիւն ունի իւր հետեւողների վրայ: Թէպէտև Իսլամի ժողովուրդները տարբեր ազգերի և ծագման են պատկանում, սակայն իսլամական աշխարհը ներկայացնում է մի միութիւն, աւելի մեծ չափով, քան քրիստոնէականը. այնպէս որ մենք չենք կարող չընդունել, որ այդ կրօնը իւր հետեւողներին վրայ շատ խոշոր ազդեցութիւն է գործում, եթէ նոյն իսկ վիճելի համարուի այն, թէ կլիմայական և ազգաբնակչական պայմանները այդ ձևակերպման ո՞րչափ աջակցել են: Այս ազդեցութեան մասին այնքան էլ չի կարելի կասկածել, քանի որ